

Malo istraživanje pasivnoga leksika

U ishodima kurikula za drugi razred gimnazije predviđeni su ovi ishodi koji se odnose na vremensku raslojenost leksika:

SŠ HJ A.2.6. Učenik razlikuje leksičke slojeve općeporabnoga leksika hrvatskoga standardnog jezika.

U razradi ishoda predviđeni su ovi ishodi i aktivnosti:

- *imenuje leksičke slojeve općeporabnoga standardnog jezika*
- *objašnjava izvanjezične i unutarjezične procese u hrvatskome jeziku*
- *razlikuje leksičke slojeve općeporabnoga standardnog jezika: vremenski, područni i funkcionalni*
- *interpretira primjere iz obavijesnih i književnih tekstova prema vremenskoj, područnoj i funkcionalnoj raslojenosti leksika*
- *primjenjuje lekseme iz različitih leksičkih slojeva u određenome kontekstu*
- *opisuje jezične i izvanjezične razloge stvaranja ili zastarijevanja riječi.*

Odgojno–obrazovni ishod na razini usvojenosti *dobar* na kraju razreda opisan je u sljedećoj aktivnosti:

- *prema smjernicama izdvaja lekseme određenoga leksičkog sloja i navodi prikladne kontekste za njihovu uporabu.*

Za istraživanje pasivnoga leksika posebno je prikladna Matoševa novela *Cvijet sa raskršća*. Objavljena je 1908. godine, prije stotinjak godina, i može poslužiti kao dobar primjer odlaska riječi u pasivni leksički sloj. Nastavničko iskustvo pokazuje da su mnoge riječi koje Matoš upotrebljava nerazumljive današnjim gimnazijalcima. Najčešći je problem koji se pojavljuje pri čitanju književnih djela u nastavi Hrvatskoga jezika nerazumijevanje teksta. Nerazumijevanje riječi (onih dužih i onih u starijim tekstovima, nastalih početkom ili sredinom 20. stoljeća) jedna je od poteškoća koja ometa razumijevanje teksta i jasno je da zbog toga ni razumijevanje cijeloga teksta neće biti potpuno. Da bi čitatelj dobro razumio tekst, mora znati i razumjeti 90 % do 95 % riječi. Čitajući Matoša, koji nam se čini vremenski bliz, mnogi učenici odustaju jer ne mogu razumjeti neke riječi – zapravo, ne odustaju od čitanja, nego to čitanje postaje mehaničko prelijetanje očiju po tekstu bez razumijevanja smisla pročitanoga. Upravo zato ovaj mali istraživački pothvat može olakšati čitanje i razumijevanje teksta, ali i zainteresirati učenike za leksičke slojeve.

Plan istraživačkoga projekta

1. faza – zadavanje zadatka i objašnjavanje istraživanja

Zadatak: Pročitajte novelu *Cvijet sa raskršća* i iz novele izdvojite riječi koje ne razumijete prema ovim dvama kriterijima:

1. ne mogu nikako odrediti što znači riječ, ne znam što znači riječ u onome obliku u kojemu se nalazi u tekstu
2. riječ mi nije potpuno poznata, mogu pretpostaviti značenje ili mislim da znam što znači.

U bilježnici nacrtajte tablicu u koju ćete upisivati riječi.

Primjer tablice s primjerima:

nepoznato/nejasno značenje (oblik u tekstu)	kanonski oblik	riječi kojima pretpostavljam značenje (oblik u tekstu)	kanonski oblik
dežmekast	dežmekast	guvernanta	guvernanta
čemereći	čemeriti	iščekzav	iščekznuti
kinjila	kinjiti	cjelivam	cjelivati

Učenici u tablicu samostalno upisuju riječi iz teksta koje su im nepoznate ili nejasne. Na sljedećemu satu u radu u skupinama (po četvero učenika) i pod nadzorom nastavnika pišu u drugi stupac kanonski oblik izdvojenih riječi služeći se rječnicima. Svaka skupina uređuje svoju objedinjenu tablicu tako da u jednu upiše sve riječi koje su članovi izdvojili. Slijedi objedinjavanje tablica svih skupina koje vodi nastavnik. Najbolje je da jedan učenik svoju tablicu unaprijed napravi na računalu i da nastavnik u nju upisuje riječi koje nisu upisane. Naime, pretpostavka je da će mnoge riječi biti nepoznate ili nejasne svim učenicima.

Nastavnik tad uređuje tablicu i svaki učenik dobiva zajedničku tablicu te se prelazi na drugu fazu istraživanja.

2. faza – analiza izdvojenih riječi

Prijedlozi zadataka za analizu:

- Izdvojite dijalektizme.
- Izdvojite riječi koje biste maknuli iz popisa nakon što ste pročitali značenje.
- Izdvojite riječi kojima ste pretpostavljali potpuno drukčije značenje.

- Izdvojite riječi koje i nakon rječničkoga tumačenja ne razumijete.
- Izdvojite arhaizme, historizme i sl.
- Izdvojite glagolske oblike koje biste označili kao oblike koji pripadaju pasivnomu leksiku.
- Izdvojite riječi koje biste označili kao riječi koje pripadaju pasivnomu leksiku.
- Računalnim prebrojavanjem riječi utvrđeno je da novela ima ukupno 2419 riječi (mnoge se ponavljaju). Prebrojite riječi koje ste izdvojili i izračunajte koliki je postotak nejasnih ili nepoznatih riječi.

3. faza – izrada plakata

- Napravite plakat s izdvojenim riječima.

Primjer tumačenja istraživačkoga procesa kao mala pomoć nastavnicima

Iz skupine riječi odmah možemo izdvojiti riječi *salaš*, *pastoral*, *orgijskog*, *bleka*, *duduk*, *babanatski* kao riječi koje ne pripadaju pasivnomu leksičkom sloju. U rječnicima je vidljivo da su to i regionalizmi: *salaš* i *duduk* (*duduk* ima i oznaku etnološki). Te riječi nisu u očekivanome korpusu riječi koje bi učenici mogli poznavati. Premda bi se očekivalo da znaju što znači riječ *pastoral* (iz teorije drame), u kontekstu o kojemu je riječ to im je bilo nepoznato. Možemo pretpostaviti da znaju značenje pridjeva *orgijski* (< *orgije*), no očito im se ono nije uklapalo u rečenični kontekst.

U riječi *ivanjski* bilo im je razvidno da se odnosi na Ivana, ali nisu znali što znači taj pridjev. To je i očekivano jer se danas vrlo rijetko može čuti *Ivanje* kao ime kojim se označuje blagdan sv. Ivana Krstitelja (osim u župama u kojima je on zaštitnik). Time i ta riječ ulazi u kategoriju riječi čije značenje učenici ne poznaju zbog izvanjezičnoga razloga. Zanimljiva je riječ *jurve*. Učenici su čak pomislili da je u pitanju glagol *juriti*: *Sunce jurve zalazilo...*, a oni su to tumačili kao *jureći zalazilo*. Nisu znali da riječ *jurve*, kao i *jur*, znači 'već'. U rječniku su i *jurve* i *jur* označeni kao arhaizmi. Riječima *odrinuti*, *stopa*, *suvarak*, *utažiti* i *voljko* nisu mogli lako odrediti značenje premda su u potrazi za značenjem dolazili do korijena koji im je bio poznat: *rinuti*, *suvo(h)*, *taž*, *volja*. Tako su odmah naveli glagol *porinuti* (brod) i natpis na ulaznim vratima (*Rini!*), ali im je i dalje ostalo nejasno značenje 'odmaknuti od sebe, gurnuti'. Zanimljivo je izdvajanje riječi *stopa*. Premda tu riječ poznaju u značenju mjerne jedinice, nisu shvatili da se odnosi na značenje 'otisak tabana u zemlji, pijesku!' Jednako se dogodilo i s riječima *suvarak*, *utažiti* i *voljko*. Nakon objašnjavanja njihova značenja bile su im jasne, ali zaključili su da ih nikad ne bi upotrijebili. Riječ *trijem* bila im je poznata, ali nisu mogli točno odrediti što znači. Od glagola *čemeriti*, *kinjiti*, *otrti*, *prhnuti*, *skobiti* i nakon objašnjenja njihova značenja kao nepoznate ostavili su *čemeriti* i *skobiti*. Za *čemer* mnogi nikad nisu čuli, a riječ *skobiti* i u rječniku je označena kao arhaizam. Znaju značenje riječi *prhnuti*

premda je gotovo uopće ne upotrebljavaju, a zbunio ih je oblik u tekstu *prbnu*. Riječima *ortti* i *kinjiti* otkrili su značenje uz napomenu da ih ne upotrebljavaju. Značenje riječi *dežmekast* nikako nisu mogli otkriti i bila im je potpuno strana. Premda je u rječniku označena kao regionalizam, nismo je svrstali u prvu skupinu. Kod priloga *dosele* zavaralo ih je *-sele*, pa su mislili da je riječ o čemu povezanom s riječima *selo* ili *doseliti se*. Čuvši da je to sinonim za *dosad*, zaključili su da riječ *dosele* nikad ne bi povezali s riječju *dosad*. I u rječniku je riječ *dosele* označena kao arhaizam. Uskliku *e* nisu mogli odrediti značenje. Mislili su da je pogreška u tekstu, zatipak. Čuli su riječ *gaj*, ali nisu bili sigurni na što se odnosi i nikad je nisu upotrijebili kad su govorili o šumi. Za riječ *guvernanta* znali su iz stranih filmova, ali nisu bili sigurni što točno znači. Riječi *istočnik* i *lijer* potpuno su im nepoznate. Riječ *istočnik* zavela ih je jer su pomislili na vezu s istokom. Bilo im je nepoznato značenje pridjeva *lakom* premda je više njih znalo što znači imenica *lakomost*. Riječ *labor* neki su prepoznali po izrazu (marka sapuna!), ali nisu mogli odrediti što znači. Riječ *naručak* posebno je zanimljiva. Te imenice nema ni u rječniku, pa bismo je mogli odrediti i kao individualnu tvorbu u značenju ‘ono što se nosi u blago svijenim rukama, dlanovima’. Pridjev *presenećen* dolazi od glagola *presenetiti* u značenju ‘preneraziti’ i nije im bio poznat. Riječ *uzdub* i u rječniku je označen kao zastarjelica i njezino im značenje nije bilo poznato. Isto je bilo i s imenicom *tlapnja* – nisu je nikako povezivali s buncanjem, priviđenjem. Prilog *uzaman* nikad nisu čuli. Pridjev *sinji* im je poznat, u himni je, povezan je s morem, ali kad ih se pita što znači, nisu sigurni. Kad su pronašli značenje ‘koji je boje pepela, siv, sivoplav’, bili su iznenađeni.

U drugu skupinu izdvojenih riječi ušle su riječi koje su učenicima poznate ili misle da znaju što znače, ali im je nešto u njihovu obliku zastarjelo i takav oblik nikad ne upotrebljavaju. Bilo je očekivano da će izdvojiti oblike za aorist ili imperfekt kao zastarjele. No, u tablicu nisu uvršteni ti glagolski oblici jer im je značenje jasno i razumiju je, samo taj glagolski oblik označavaju zastarjelim i ne upotrebljavaju ga. Evo nekih primjera *dotakoh*, *pritisnuh*, *oslijepiše*, *mogaše*, *odsuljab*, *pitah*. Među zastarjele oblike uvrstili su i glagolski prilog prošli *iščekav*. Imenici *blejanje* znaju značenje, ali upotrebljavaju tek ono preneseno (‘gledati što dugo bez razumijevanja’), osnovno značenje (‘oglašavati se kao ovca’) dio učenika uopće ne poznaje. Razlozi su nepoznavanja značenja izvanjezični. Riječi *čas*, *čedo*, *djevojčce*, *gđica/gospođica*, *jecanje* odredili su kao poznate i jasnoga značenja, ali ih nikad ne upotrebljavaju u aktivnome leksiku i smjestili bi ih u pasivni leksik. Zanimljivo je da su za te riječi uz oznaku da su zastarjele dodali i bilješku

.....
 Riječi *čas*, *čedo*, *djevojčce*, *gđica/gospođica*, *jecanje* učenici su odredili kao poznate i jasnoga značenja, ali ih nikad ne upotrebljavaju u aktivnome leksiku i smjestili bi ih u pasivni leksik. Zanimljivo je da su za te riječi uz oznaku da su zastarjele dodali i bilješku *Smiješne su*. To su oprimjerali riječju *gospođica*, koju nikad ne bi upotrijebili u razgovoru označujući njome prijateljicu ili obračavajući joj se, a ako bi je i upotrijebili, to bi bila ironija ili humor.

Smiješne su. To su oprimjerali riječju *gospođica*, koju nikad ne bi upotrijebili u razgovoru označujući njome prijateljicu ili obraćajući joj se, a ako bi je i upotrijebili, to bi bila ironija ili humor. Glagol *jecati* opisali su dodatno kao pjesnički, kao i *čjelivati*. Tako je i s glagolima *besjediti* i *prozboriti*. Kao sinonime naveli su glagole *govoriti* i *pričati*. Glagol *ućutati* (*ušutjeti*) i pridjev *srećan* prepoznali su kao stranu riječ koja pripada srpskomu jeziku. Međutim, znali su značenje tih riječi. Kao riječ koja pripada srpskomu jeziku označili su i riječ *čas* u značenju ‘sat’. Glagol *gizdati se* prepoznaju samo u značenju ‘hvaliti se’, a ne u osnovnome značenju ‘dotjerivati se’. Pridjev *goluzdrav* gotovo uopće ne povezuju s manjkom perja kod ptica, nego ga znaju samo u prenesenome značenju ‘nedovoljno odjeven’. Riječ *graja* kolokacijski se veže upravo uz školu, no većina učenika nikad ne bi upotrijebila tu riječ u značenju ‘buka, mnoštvo glasova’. Riječi *jamačno* nisu mogli samostalno odrediti značenje, ali su znali kontekste u kojima bi je upotrijebili. Riječi *jezditi* nisu mogli precizno odrediti značenje, znaju iz bajki da se upotrebljava u vezi s konjima i njihovim kretanjem. Zanimljivo je da su riječ *kotlina* označili kao dio pasivnoga leksika. Naime, osim na Geografiji i u toponimu *Požeška kotlina* gotovo nikad nisu upotrijebili tu riječ. Tako je i s riječju *ljetnikovac*. Pretpostavili su da označava tip kuće za ljetni odmor, ali nikad je nisu čuli. Za riječ *kajiš* znaju što znači, ali je ne upotrebljavaju. U rječniku je *kajiš* označen kao regionalizam, pa bi vjerojatno u nekim drugim mjestima ta riječ bila drukčije prepoznata. Znaaju što znači riječ *krišom*, ali nikad je ne bi upotrijebili. Čak ne bi upotrijebili ni sinonim *kradom*, jedino možda sinonim *potajno* ili *tajno*. Za glagol *kanuti* uzrok početnoga neprepoznavanja bio je oblik *kanu* – koji ih je svojim izrazom zaveo da pomisle na neka druga značenja, ali riječi *kanuti* znaju značenje i smještaju je u zastarjele riječi. Riječ *božjak* potpuno je zavela učenike, koji su

.....
 Riječ *božjak* potpuno je zavela učenike, koji su mislili da je u pitanju neki Božji čovjek. No, osnovno je značenje te riječi ‘templar, pripadnik katoličkoga viteškoga reda’ i u rječniku je označena kao arhaična. Izvedeno značenje s oznakom razgovornoga stila označava siromaha, ubogara.

mislili da je u pitanju neki Božji čovjek. No, osnovno je značenje te riječi ‘templar, pripadnik katoličkoga viteškoga reda’ i u rječniku je označena kao arhaična. Izvedeno značenje s oznakom razgovornoga stila označava siromaha, ubogara. Za riječ *pram* odmah su pretpostavili da je arhaičniji oblik riječi *pramen*. Bila je očita i spolna podijeljenost u prepoznavanju značenja: djevojkama je to bila riječ koja pripada aktivnomu leksiku, a mladićima nije. Za riječ *prem* označili su da je zastarjela premda nisu bili sigurni što znači. Učenicima nije bio problem odrediti značenje pridjevima *slaman* i *vjekovski*, ali su i jedan i drugi označili kao zastarjele. Riječ *vrelo* malo ih je zavela, pa su pomislili da znači ‘vruće, žestoko’. Zaključili su da im je riječ *vrelo* ipak jasnija od riječi *istočnik*. Riječ *vreteno* poznata im je samo iz bajke

o Trnoružici premda ne znaju točno kakav je to predmet. Međutim, u noveli je to dio naziva životinjice *vilinsko vreteno* (*vilinski konjic* ili *vretence*). Svakako su riječ *vreteno* označili kao riječ koja pripada pasivnomu leksiku.

U završnome dijelu projekta nakon analize značenja izdvojene su ove pasivne riječi:

1. *čemeriti, dežmekast, dosele, e, gaj, guvernanta, istočnik, kinjiti, lahorni, lijer, presenećen, prhnuti, uzdub, sinji, skobiti, tlapnja, uzaman*
2. *besjediti, cjelivati, čedo, ućutati, djevojče, gizdati se, graja, jamačno, jecanje, krišom, ljetnikovac, pram, prem, prozboriti, slaman, srećan, vjekovski, vrelo, vreteno.*

Izdvojene su samo dvije riječi koje bi se mogle odrediti kao historizmi – riječi zastarjele zbog izvanjezičnih razloga. To su: *guvernanta* i *vreteno*. Zašto samo dvije? Razlozi su vjerojatno i u tome što je ovo književni tekst.

Kao arhaizmi izdvojene su ove riječi: *čemeriti, dežmekast, dosele, gaj, istočnik, lijer, presenećen, uzdub, skobiti, tlapnja, uzaman; cjelivati, ućutati, graja, prem, srećan, vrelo*. Preostale riječi svrstane su u leksik na prijelazu, u zastarjelice: *e, kinjiti, lahorni, prhnuti, sinji, besjediti, čedo, djevojče, gizdati se, jamačno, jecanje, krišom, pram, prozboriti, slaman, vjekovski*.

Najzanimljivija je bila riječ *ljetnikovac*. Zaključeno je da ne pripada prijelaznomu sloju, nije zastarjelica, ali učenici nisu mogli odrediti je li historizam ili arhaizam. Naime, nije potpuno jasan razlog zastarijevanja: je li u pitanju poseban tip kuće upravo za ljetovanje kakav danas više ne poznajemo ili je umjesto nje to mjesto zauzela riječ *vikendica* (nastala prema engleskome), koja označuje sveobuhvatniji tip kuće za odmor. Zanimljivo je kako na mrežnim oglasnim stranicama kao naslov kategorije prodaje takvih objekata ne stoji *vikendica* nego višerječni izraz *kuća za odmor*. Odlučeno je da je *ljetnikovac* historizam jer ne označava samo tip kuće za odmor nego i način i tip odmora kakva više nemamo.

I posljednji dio zaključka odnosio se na oblike riječi koji su prepoznati kao zastarjeli. U pitanju su ponajprije jednostavni glagolski oblici za prošlo vrijeme – aorist i imperfekt: *zabolješe, bijaše, dođoše, digoše se, probijaše...* Svi su takvi oblici označeni kao zastarjeli i arhaični, pa bi ih se moglo nazvati morfološkim arhaizmima.